

УЧАСТИЕ И РОЛЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНИ – ХАЙДУТИ В БОРБАТА СРЕЩУ ОСМАНСКИЯ ПОРОБИТЕЛ (XV – XIX В.)

Тоня Туртурикова *, Георги Туртуриков **

* *Помощник-директор в СОУ „Максим Горки”, Стара Загора, 6000, България.*

** *Правен сътрудник на обществения посредник на територията на община Стара Загора, 6000, България, GSM: 0898 82 06 77*

PARTICIPATION AND ROLES OF BULGARIAN WOMEN – HAIUDUTI IN THE STRUGGLE AGAINST THE OTTOMAN OPPRESSORS (15C – 19C)

Tonya Tourtourikova *, Georgi Tourtourikoff **

* *Assistant Director of “Maxim Gorki” Secondary School, Stara Zagora, 6000, Bulgaria.*

** *Legal Assistant to the Ombudsman in the Municipality of Stara Zagora, 6000, Bulgaria.*

ABSTRACT

The following paper analyses the participation of Bulgarian women-haiduti in the struggle against the ottoman conquerors and oppressors. It covers the whole period of the Turkish yoke – from the 15th to the 19th century and emphasizes the number, the names and the strong spirit of all these women and romanticised in Bulgarian folkloric tradition hero figures that fight against the ottomans and for freedom. The so used here term haidut (or haydut, hajduk, haiduc; haiduti or haiduci in the plural) is a term commonly referring to outlaws, highwaymen/women or freedom fighters not only in Bulgaria but also on the Balkans and Central Europe during the same period.

Key words: haidut, women-haiduti, struggle, heroism.

Колко, кои са и въобще какво е мястото на жените-хайдути в българската история? По този въпрос родната ни историческа наука все още не се е произнесла категорично и продължава да премълчава не малко факти около хайдушкия живот на българката. В някои съвременни, в по-редки случаи и в отделни по-стари историографски изследвания, са включени и разгледани подробно предимно помощните, спомагателските и/или яташки функции на жените в това отношение, а бойният им опит остава на заден план. Преобладават коментарите върху дръзките, енергични действия с оръжие в ръка най-вече на мъжката половина от българското общество, като незаслужено се пренебрегва (съзнателно или не) същият житейски избор и начин на поведение на другия пол.

Всъщност известно е, че тялото, умът и душата на отделните полове си имат своите роли и своята история отдавна – те реагират и съществуват по определен начин, в резултат на конкретни естествени въздействия, еднакви за всички. При тези въздействия сме свикнали мъжете да се държат като мъже, жените – като жени. Абсолютни правила обаче няма и щом външните влияния са едни и същи за двата пола, респективно се създават възможности мъже да се проявяват като жени и обратното – жени да бъдат по-дейни и от мъже, в т. ч. и да се борят с оръжие в ръка, когато е необходимо.

Его, това поведение не датира от вчера. То ни е познато много преди началото на 90-те години на миналия век, когато и у нас се появи на т. нар. джендър идея, джендър явление или джендър мейнстриймिंग – подход, насърчаващ равнопоставеността между половете във всички области на дейности и/или политики. Не такава обаче е целта на нашето проучване. Проблемите на женското въоръжено участие в българското хайдушко движение не са били досега предмет на самостоятелно научно изследване. Съществуващите разработки по тази проблематика са оскъдни, фрагментарни и разпръснати. Това предопределя и актуалността на настоящия доклад.

Обект на изследване в него е въоръженото участие на българските жени в най-трайната, най-упоритата и последователна форма на антиосманска съпротива на българския народ – хайдутството. Визирани са и се акцентира само върху онези жени, които с оръжие в ръка се включват в тази борба, не и техните помагачи, ятаци и/или укриватели.

Предмет на изследване са:

- причините и същността на това женско участие в хайдутството;
- основните форми на участие (категории);
- ролята на българските хайдутки в антиосманската съпротива на народа ни.

Целта на доклада е да се представи цялостния аспект на отделните форми на участие на българските хайдутки в борбата срещу османския поробител, ролята и значението им в тази борба, както и да се извадят на бял свят десетките забравени имена на такива български героини.

За постигане целта на изследването са решени следните задачи:

- обхванат е целият период от началото на XV в. до 60-те години на XIX в., т. е. времето непосредствено от падането на България под османска власт до навлизането на националноосвободителното движение в съвсем нов (организиран) етап и постепенното замиране на хайдутството;
- цитирани са и са разгледани по-сериозните досегашни публикации по проблема;
- проучени са десетки народни песни, предания и определени топоними, свързани предимно с важни сражения и особено лобни места; (3; 4; 5; 6; 9; 10; 13; 21)
- извършен е анализ на наличните данни и податки;
- извлечената и събрана информация е синтезирана в табличен вид с кратки указания за името, времето и мястото на действие на всяка отделна хайдутка (там където това е възможно);
- предложена е класификация на формите на това женско участие, както и на видовете хайдушки дружини с женски елемент в тях.

Използвани са най-вече сравнително-историческият, количественият и логически метод на изследване. Обобщените изводи и заключения са на базата на получените резултати вследствие на анализа на издирената и налична информация. В доклада се прави опит да бъде защитена тезата, че участието и ролята на жените в суровата хайдушка борба с поробителя не придава на тази борба просто някаква красива романтика, вдъхновение или красота, както кавалерски се изразява Н. Хайтов. Напротив, жените-хайдутки имат доказано съществен дял в антиосманската съпротива на народа ни и поради тази причина тяхната реабилитация и сакрализирането им следва да са пълни, а не частични.

Това се потвърждава и от повечето досегашни изследвания върху засегнатата проблематика, най-ранните от които дължим на първостроителите на новобългарската словесност и култура. Благодарение на тях, макар и едва през XIX в., освен във фолклора започват да се появяват и откъслечни, но достоверни данни за съществуването на български жени-войводи на хайдушки дружини. Заслугата е на личности като братя Миладинови, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Ефрем Каранов и др. наши възрожденски автори. Те ни оставят безценни сведения за Сирма войвода, Бойка войвода, Румена войвода, Цвета войвода и пр. славни жени-хайдутки.

С цел да повлияят идейно и да въздействат върху патриотичните чувства на българина през Възраждането, братя Миладинови и П. Р. Славейков ни поднасят интересни подробности за живота и дейността на легендарните Сирма войвода, Бойка войвода и Рада Барачкина. (11, с. 328 – 329; 16, с. 345)

Георги С. Раковски и той споменава в героическата си поема „Горски пътник” имената на други 3 по-известни хайдутки: „Рошава Рада”, „Бяла Бояна” и „Хубава Неда”. (15, с. 154 – 156)

Малко по-късно известният кюстендилски учител и съвременник на Румена Георгиева Павлева (1829 – сл. 1862) – Ефрем Каранов (1853 – 1927), пръв събира и систематизира оскъдните (предимно устни и граничещи с легендата) сведения за тази хайдутка – Румена войвода или както още я наричат „Царицата на Осогово”. В своя очерк авторът подробно разказва за живота на „благородната войводкиня Румена”, но освен нея споменава и за още 3 – 4 хайдутки, бродили по нашите земи. (8, с. 160 – 165)

В по-ново време писателят Н. Хайтов също се спира на героичната тема за българските хайдутки. В произведенията си „Хайдути” и „Жени-хайдутки”, той говори за 6 – 7 такива забележителни жени, но въз основа на проученото преди това от Каранов и Хайтов разглежда по-подробно необикновения живот на жената „звездалия” и „айдучетина” – Румена войвода. (18, с. 4 – 41; 19, с. 13, 14, 54 – 100)

През 60-те години на XX в. и Виржиния Паскалева-Захариева (1925 – 2012) – дългогодишен професор в Института по история при БАН, се захваща с въпросната проблематика. Тя от своя страна извлича от песни и от достоверни сведения и цитира в труда си „Българката през Възраждането” вече не 1 или 2, а цели 19 имена на жени-войводи и хайдутки. (14, с. 12 – 17)

В началото на XXI в. българският драматург, поет и писател – Ст. Цанев, в белетристичното си произведение „Български хроники”, помества 17 имена на възпети в народните песни жени-войводи. В тази бройка не влизат жените-байрактари и/или редови хайдутки, но с тях или без тях на фона на споменатите от автора 132 войводи-мъже, съотношението е почти пренебрежително спрямо женското участие в хайдушкото движение. Нещо повече – самият Ст. Цанев си позволява да охарактеризира това жена да предвожда дружина от мъже, като някаква „...странна носталгия по матриархата”. В сравнение с цитираните по-горе възрожденски позиви за опомняне, оживяване на хайдушкия идеал чрез дообогатяването му с образа на героя-жена и възпламеняването по този начин на патриотичния жар у българина, позицията на писателя най-малкото буди недоумение. (20, с. 84 и сл.)

За разлика от Ст. Цанев, друг негов колега – Катя Кузмова-Зографова, литературовед, писател и директор на Националния литературен музей в София, може би тъкмо поради факта че е жена, ни демонстрира далеч по-обективен поглед върху нещата. Тя основно спира вниманието си върху добре известната Сирма войвода, но същевременно и добавя: „Живи в националната памет, благодарение на устната традиция, са и имената на ред други свободолюбки. Ако вярваме на фолклора, само из Сливенския Балкан са бродили над 10 жени-войводки...” (7, с. 10)

Не така постъпват обаче авторите на най-новата „Голяма енциклопедия на България”. За съжаление във всичките 12 тома на енциклопедията са споменати само 2 – 3 български хайдутки, а в общата статия „хайдутки” от жените такива е посочена единствено Сирма войвода... Излиза че старата „Енциклопедия България” в това отношение е много по-изчерпателна, тъй като съдържа макар и кратки данни, поне за 10 жени-хайдутки (Боряна, Боянка, Еленка, Мария, Недка, Рада, Румена и др.). (1; 2)

И така, образът на българката – безстрашен и самоотвержен боец или воин, ние можем да открием във всяка епоха, но особено ярко и героично е нейното присъствие в решителните моменти на националноосвободителната борба на народа ни от времето на османското владичество XV – XIX в. За съжаление, видно и от по-горния кратък разбор на досегашните проучвания и публикации, до периода на Възраждането не разполагаме с достатъчно истински, достоверни исторически сведения за юначни българки, предпочели хладината на оръжието и негостоприемността на Балкана пред топлината и уютата на домашното огнище. Народното творчество обаче ни предоставя обилен материал в това отношение, особено след появата и окончателното оформяне през XVI – XVII в. на т. нар. хайдушки песни.

В българския фолклор често се споменават имената на хайдутки като: Тодорка, Сирма, Бояна, Недка, Румена, Яна, Рада войвода и ред други. Въобще, на жената-войвода, байрактарка и/или редова хайдутка в хайдушкия ни национален епос е отреден един съществен дял. Доказателство за това е например факта, че само от последните два века на робството (XVIII – XIX в.) до нас достигат имената на над 50 видни български хайдутки. Макар в повечето случаи сведенията за тях да идват от историческите предания или под формата на поезия в народните песни, те подчертават разбиранията за морал и дълг на българката, разкриват необикновената ѝ физическа издръжливост, умението ѝ да борави добре с оръжие срещу поробителя и да понася трудностите на нерадостния хайдушки живот.

Опоетизираните образи на жени-хайдутки в народните песни изникват в една или друга степен върху почвата на реална историческа действителност, отразяваща живота на българското хайдутство. Освен че са поезия, тези песни, поне според мнението на проф. Виржиния Паскалева, представляват и ценна документация. Нищо че повечето от тях имат характерен юнашки строй и са наситени с типични хиперболизми. Някои са написани в не малко варианти и именно това дава основание на отделни историци и изследователи да предположат, че се отнасят за действително съществували жени-хайдутки със същите лични имена и/или прозвища. В резултат на своите наблюдения същото отбелязва и фолклористът доц. д-р Тодор Моллов: „При забележимата тенденция към реалистичност (и специфична историчност), в художествения континиум на хайдушкия фолклор съжителствуват в единна и непротиворечива система реални (или познати от историята) лични имена, топоними и реалии от живота наред с условно изчистени сюжетни ситуации...” (12)

При все това, като говорят професионално за история, повечето историци избягват да влагат чувства или емоции и с основание. Учените разчитат предимно на безпристрастието на документите и много рядко си позволяват да черпят сведения от устното народно творчество. Някои дори идентифицират фолклора като псевдонаука и категорично се обявяват против каквото и да било позоваване на него в процеса на истинското историческо дирене. Песните, преданията и разказите с легендарно съдържание обаче спадат към т. нар. устни исторически извори. Въпреки че са особен вид извори и към тях следва да се подхожда внимателно, понеже истината в тях е доста несигурна и ненадеждна, все пак те са исторически извори (наред с веществените и писмените такива) и не следва да бъдат игнорирани. Още повече, че в случая са и домашни, а не чужди. Като такива те отразяват една или друга страна от историята ни и заемат своето достойно място в историографията и публицистиката.

На такива позиции стъпваме и ние в хода на настоящото изследване. Обстоятелството, че са записани стотици варианти на песни за жени-хайдутки, като на всяка една такава изключителна жена са посветени поне 1 – 2 песни, а в болшинството от случаите и повече, навежда точно на мисълта, че се касае действително за реални, а не за измислени персонажи. Въпреки че преобладаващо липсват други доказателствени материали за съдбите и делата на тези личности, убедени сме, че всички автентични народни песни, предания и пр. сведения от този род почиват в основата си на достоверни данни и при едно достатъчно прецизно наблюдение върху тях и съпътстващите ги фактологични подробности, винаги може да им се намери логично обяснение. Именно същият подход е използван и в случая при внимателното проучване и обработване на податките за изброените по-долу 52 български жени-хайдутки, имената на повечето от които се публикуват тук за първи път.

<i>№ по ред</i>	<i>Име</i>	<i>Период на действие</i>	<i>Район на действие</i>
1.	Ангелина байрактарка	XV в. ?	?
2.	Богдана войвода	?	Централна Стара планина
3.	Бойка войвода	XIX в. ?	Търновско и Стара планина
4.	Бойна войвода	?	?
5.	Борян(к)а войвода	?	Източна Стара планина
6.	Боянка войвода	?	Панагюрско?
7.	Буйна войвода	?	?
8.	Вида войвода	?	?
9.	Гена хайдутка	нач. на XIX в.	Странджа планина
10.	Грозда(на) войвода	?	Рила, Витоша и Софийско
11.	Гуга войвода	?	Родопи
12.	Деяна Попова войвода	XIX в.	?
13.	Димка войвода	?	?
14.	Добра хайдутка	ок. ср. на XIX в.	Средна гора, Одринско ?
15.	Донка войвода	?	?
16.	Драганка войвода	?	?
17.	Еленка войвода	?	Средна гора ?
18.	Ирина войвода	?	?
19.	Кера (Калъч Кера) войвода	нач. на XIX в.	Странджа планина
20.	Лиляна войвода	?	?
21.	Магда войвода	?	Троянски Балкан
22.	Маламка войвода	?	Централна и Изт. Стара планина ?
23.	Манда хайдутка	?	?
24.	Мара хайдутка	?	Тревненски Балкан
25.	Марга войвода	?	Родопи
26.	Марийка Маркова Попгеоргиева	XIX в.	Поречието на р. Бистрица
27.	Мария – „Козият рог”	XVIII – XIX в.	Асеновградско и Хасковско ?
28.	Мария хайдутка	ок. 60-те год. на XIX в.	Западна България и Белоградчишко
29.	Недка войвода	?	Витоша и Софийско
30.	Пена хайдутка	XIX в. ?	Централна Стара планина
31.	Пенка войвода	ср. на XIX в.	Пирин и района на Горна Джумая
32.	Петра войвода	?	Средна гора
33.	Рада Барачкина	XIX в.	Търновско, Ст. планина, Добруджа ?
34.	Рада (Мерджан Рада) войвода	XVIII – нач. на XIX в.	Областта Загоре
35.	Райка хайдутка	?	Ловешко ?
36.	Ралица войвода	?	?
37.	Ружа байрактарка	?	Рила
38.	Румена войвода – „Царицата на Осогово”	XIX в.	Осогово и региона
39.	Румяна войвода	?	?
40.	Русанка войвода	?	Родопи
41.	Руска хайдутка	?	Странджа планина
42.	Сирма войвода (Сирма Стр. Кръстева)	XVIII – XIX в.	Шар планина и региона
43.	Смиляна войвода	?	?
44.	Стойна войвода – „Каймак Стойна”	ок. ср. на XIX в.	Пиянечко и Малешевско
45.	Стойанка хайдутка	?	?
46.	Тина войвода	?	Троянски Балкан
47.	Тодорка войвода	?	Добруджа
48.	Цвета войвода	XIX в.	?
49.	Яна войвода	XV в.	Стара планина, Средна гора
50.	Янка байрактар	?	?
51.	Янка войвода	30-те години на XIX в.	Поречието на р. Осогово и р. Цибрица
52.	Янка хайдутка	?	?

Информацията за тези невероятни българки е издирена и събрана въз основа на проведената изследователска работа върху:

- над 80 народни хайдушки и юнашки песни от различни фолклорни области на страната;
- 20-тина предания и легенди и още толкова топоними от различни краища;
- около дузина достоверни сведения, макар и повечето от тях от „втора ръка” (предимно за хайдутки като Сирма, Румена, Рада Барачкина, Марийка Маркова, Мерджан Рада войвода, „Каймак Стойна” войвода и др.).

При обработката на данните разбираемо се отчита доминиращото присъствие на тези от фолклора, като следва да се има предвид, че броят на съответните песни и/или предания не съвпада с този на упоменатите хайдутки. Това е така, понеже се наблюдава характерното за такива случаи дублиране или засичане на едни сведения с други. Например, ако някои от достоверните данни се подкрепят от песенния фолклор, други на свой ред се дублират с преданията и легендите или пък с топонимията. Между самите песни и различните предания, легенди и топоними също има интересни засичания.

Анализът на представената синтезирана информация дава възможност изброените герои да бъдат обособени, според формата им на участие в хайдушкото движение, в 3 добре отличаващи се категории:

- войводки, каквито са болшинството – 71,2 % (най-често срещана и важна форма);
- байрактарки – 5, 8 % (знакова форма);
- редови хайдутки – 23 % (основна форма).

Какво всъщност подбужда или по-скоро принуждава всичките тези жени да се превърнат в юначни боркини? В този смисъл Н. Хайтов може би е прав като казва: „В началото на всяка хайдушка орисия има кръв, обида или драма. След това идва желанието за лично отмъщение, което прераста у повечето в отмъщение заради всички и тогава хайдутинът се превръща в народен закрилник.” (19, с. 12) В онази епоха обаче далеч не всички български жени са били в състояние да надраснат безправното си съществуване и да станат хайдутки. В безстрашни такива се превръщат само онези българки, останали без сърце в гърдите си по една или друга силна причина, не винаги пряко свързана и дори напротив, нямаща нищо общо с родолюбието – поругана чест или само опит за това, убийство на омразен турчин, насилие или загуба на близък човек. Предвид това безспорен си остава фактът, че масовата сила в хайдушката борба са мъжете. И все пак не трябва да се подценява участието и на жени в тази борба или пък да се възприема то като чиста романтика. Традиционният фолклорен образ на жената-войвода, байрактар или хайдутин не бива и да се третира като имащ значение единствено на обобщаващ символ на народните съпротивителни сили, каквито тенденции съществуват.

При дълбоко вкоренения традиционен патриархален модел за женско поведение, на жената – хайдутка почти винаги се е налагало да крие половата си принадлежност пред доминиращите чисто мъжки хайдушки дружини. Логиката, а и повечето конкретни данни обаче сочат, че дори и да използва този прием, когато жената не успее да се наложи като войвода на мъжка чета или просто да влезе в състава ѝ, тя сама сформира своя самостоятелна хайдушка дружина – смесена или такава попълвана единствено от жени. Така, според характеристиката на състава си, хайдушките дружини с женско участие в тях могат да бъдат типизирани съответно като такива:

- от чисто амазонски тип, съставени и предвождани само от жени (Кера, Магда, Тина ?);
- от смесен тип.

Последните от своя страна биват:

- с доминиращ мъжки състав, оглавяван от жена-войвода (Цвета, Янка, Тодорка, Рада, Румена, Стойна, Сирма и др. жени-войводи);
- с преобладаващ брой хайдутки-мъже, но с жени-байрактарки или редови хайдутки (Добра, Пена, Ружа и др.).

От изложеното дотук е видно, че женското участие в българското хайдушко движение има своя съществен дял и принос в съпротивата срещу османския поробител. С разнообразните си форми то се наблюдава през целия период на чуждото владичество (XV – XIX в.), като особено се засилва към края на XVIII – началото на XIX в. При това не само в количествено и в качествено, но и в пространствено отношение – обхващайки всички краища на покорените български земи, без да оставя район, който да не е засегнат от действията му. Ето защо дръзновеното включване на юначни българки в хайдушката въоръжена борба няма нужда от специална защита. То изиграва своята достойна роля през онази бурна епоха и без да му се слага някакъв знак за изключителност, днес просто заслужава да не бъде забравено.

Настоящият доклад няма претенциите на комплексно научно изследване върху засегнатата проблематика. Направените в него изводи, обобщения и заключения в следствие на получените резултати от изследването, дават възможност той да послужи за основа при решаването на една по-сложна изследователска задача, а именно: извършването на цялостно задълбочено проучване и персонален анализ на всяко едно конкретно женско участие в хайдушката въоръжена антиосманска съпротива на българите през XV – XIX в.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Голяма енциклопедия на България.** т. 1 – 12, изд на БАН, Книгоиздателска къща „Труд”, С., 2012 г.
2. **Енциклопедия България.** т. I – VII, изд. на БАН, С., 1978 – 1997 г.
3. **Ангелов, Божан, Христо Вакарелски.** Трем на българската народна историческа епика. От Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитра, С. 1939 г.
4. **Арнаудов, М., Ив. Бурин, Хр. Вакарелски, П. Динев, Д. Осинин.** Българско народно творчество в дванадесет тома, т. II (Хайдушки песни), изд. „Български писател”, С., 1961 г.
5. **Дамянов, Минчо.** Юнаци се сбират. Хайдушки песни от Толбухински окръг, С., 1974 г.; Вж. също: <http://litenet.bg/folklor/sbornici/iunaci/content.htm>.
6. **Живков, Тодор Ив., Жечка Янакиева.** Да би гората думала. Хайдушки фолклор от Сливенския край, изд. „Наука и изкуство”, С., 1968 г.; Вж. също: http://litenet.bg/folklor/sbornici/da_bi_gorata_dumala/content.htm.
7. **Зографова, Катя.** Многоликата българка. Забележителни жени от Възраждането до наши дни, С., 2006 г.
8. **Каранов, Ефрем Цветков.** Румена войвода. Очерк из Осоговските планини. В: Ефрем Каранов. Роден съм българин (избрани съчинения и документи), Изд. на ОФ, С., 1991 г.
9. **Кацарова, Р., Ел. Стоин, Н. Кауфман, Т. Бояджиев, Д. Осинин.** Българско народно творчество в тринадесет тома. Народни песни с мелодии. т. XIII, С., 1965 г.; Вж. също: <http://litenet.bg/folklor/sbornici/bnt/13/content.htm>.
10. **Керемедчиев, Генчо.** За правда и за свобода. Юнашки, хайдушки, исторически и партизански народни песни, С., 1947 г.; Вж. също: http://litenet.bg/folklor/sbornici/za_pravda/content.htm.
11. **Миладинови, Димитър и Константин.** Български народни песни, Загреб, 1861 г. – фототипно издание, С., 1981 г.
12. **Моллов, Т.** Хайдушките песни – между Средновековието и Възраждането. Цит. по: <http://litenet.bg/publish/tmollov/haidut.htm>.
13. **Осинин, Димитър, Иван Бурин.** Горо ле, майко хайдушка. Народни песни, изд. „Български писател”, С., 1953 г.
14. **Паскалева, Виржиния.** Българката през Възраждането, изд. на БКП, С. 1964 г.
15. **Раковски, Георги С.** Горский пътник (Първа редакция). – Съчинения. Т. 1, изд. „Български писател”, С., 1983 г.

16. **Славейков, Петко Р.** Съчинения, т. I (Стихотворения), Изд. „Български писател”, С., 1978 г.
17. **Стойкова, Стефана.** Българска народна поезия и проза в седем тома. Т. III. Хайдушки и исторически песни. С., 1981 г.; Вж. също: <http://liternet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/content.htm>.
18. **Хайтов, Николай.** Жени-хайдутки, изд. на Националния съвет на ОФ, С., 1962 г.
19. **Хайтов, Николай.** Хайдутки, изд. „Народна младеж”, С., 1974 г.
20. **Цанев, Стефан.** Български хроники, т. 2., гл. III, С., 2007 г.
21. **Шапкарев, Кузман.** Сборник от български народни умотворения. Т. 1 – 6 (в 9 кн.). С., 1891 – 1892 г.; 2 изд. – в 4 тома, т. 1 (Песни), С., 1968 – 1973 г.